

ประวัติศาสตร์ปาตานีผ่านการมองประวัติศาสตร์แบบระยะยาว: จากเจ็ดหัวเมืองถึงสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 (1808–1909)

วันอิสซาน ตูแวลิเตะ¹

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่อง “ประวัติศาสตร์ปาตานีผ่านการมองประวัติศาสตร์แบบระยะยาว: จากเจ็ดหัวเมืองถึงสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 (1808–1909)” มีวัตถุประสงค์เพื่อสำรวจการเปลี่ยนแปลงของปาตานีตลอดระยะเวลาที่หนึ่งศตวรรษโดยเริ่มตั้งแต่การถูกแยกเป็นเจ็ดหัวเมืองในปี 1808 ไปจนถึงช่วงเวลาของการทำสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 บทความชิ้นนี้วิเคราะห์โดยใช้ปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ปัจจัยทางเศรษฐกิจ และบทบาทของชนชั้นนำทางภูมิปัญญา การอธิบายลักษณะนี้เป็นการอธิบายประวัติศาสตร์แบบระยะยาวโดยเน้นมองกระบวนการที่นำไปสู่สนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ซึ่งต่างจากประวัติศาสตร์นิพนธ์ทั่วไปที่มักจะอธิบายการเกิดสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ในฐานะเหตุการณ์แบบระยะสั้น จนมองไม่เห็นพลวัตทางประวัติศาสตร์ และบทบาทของผู้คนที่หลากหลายซึ่งมีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์

ผลการศึกษาพบว่าตลอดระยะเวลาที่หนึ่งศตวรรษก่อนสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 มีพลวัตการเปลี่ยนแปลงมากมายเกิดขึ้น โดยเริ่มจากการแบ่งปาตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองในปี 1808 ซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งใหญ่เมื่อปาตานีที่เคยมีสุลต่านเพียงองค์เดียวนำไปสู่การมีเจ้าเมืองถึงเจ็ดองค์ ต่อมาในทศวรรษ 1830 มีการค้นพบแร่ดีบุกในหัวเมืองตอนใน ก็ยิ่งตอกย้ำความไร้เอกภาพในเจ็ดหัวเมือง เจ้าเมืองขัดแย้งกันเองเนื่องจากผลประโยชน์มหาศาลจากแร่ดีบุก แม้ช่วงเวลาดังกล่าวจะเกิดอำนาจชนิดใหม่เด่นชัดขึ้นมา คืออำนาจทางธรรมที่นำโดย

¹ นักศึกษาปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ <Email: ihsanchewae@gmail.com>

เครือข่ายนักการศาสนาที่สามารถประคับประคองบ้านเมืองได้ระดับหนึ่ง แต่ยังไม่ทันจะดำเนินการสิ่งใดที่เป็นรูปธรรมในแง่การต่อต้านจักรวรรดินิยมสยาม สูดท้ายก็เกิดการตกลงสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ระหว่างสยามกับอังกฤษ ในสภาพที่ชนชั้นนำทางการเมืองอย่างเจ้าเมืองปาตานีไม่มีอำนาจ ชนชั้นนำทางภูมิปัญญาก็มีอาจทำอะไรได้มาก

คำสำคัญ: ปาตานี สนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ประวัติศาสตร์แบบระยะยาว การเปลี่ยนแปลงทางการเมือง การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ชนชั้นนำทางภูมิปัญญา

Patani History through the View of Long-term History: From 7 Huamuangs to the Anglo–Siamese Treaty of 1909 (1808–1909)

Wan Ihsan Tuwaesidek²

ABSTRACT

Patani History through the View of Long-term History: From 7 Huamuangs to the Anglo–Siamese Treaty of 1909 (1808–1909) aims to explore a century of historical change in Patani, starting from Patani being divided into seven Huamuangs (Domains) in 1808 to the conclusion of the Anglo–Siamese Treaty in 1909. This article analyzes changes in political and economic and the roles of intellectual elites. This article is a long-term historical analysis focusing on the process leading to the Anglo–Siam Treaty of 1909. It is thus different from conventional historiography that often describes the Anglo Siam Treaty 1909 from the view of eventual history. As such the historical dynamics and the roles of various groups of people who played important role in Patani historical changes are underexplored.

This study reveals that over a century before the Anglo–Siam Treaty of 1909, there were many dynamics that began with the division of Patani into seven Huamuangs in 1808. It was a major political change, when Patani once had only one sultan, had then been divided into 7 Huamuangs ruled by seven Chaomuangs (governors). Then, in the 1830s, there was a discovery of tin in the inner Huamuangs which further instigated disunity between the seven Huamuangs of Patani the governors were in conflicts over the enormous benefits of tin. Even

² Master's student, Department of History, Faculty of Humanities, Chiang Mai University <Email: ihsanchewae@gmail.com>

though that time emerged a new moral authority, led by the religious network that can support the Patani people, but they were not yet strong enough to move against Siamese imperialism. Finally, the Anglo–Siam Treaty of 1909 was agreed between Siam and British, in a state that the Patani political elites severely were weaken while the intellectual elites were still did not pose much authority and power.

Keywords: Patani, The Anglo–Siam Treaty of 1909, Long–term History, Political Change, Economic Change, Intellectual Elites.

บทนำ

ข้อถกเถียงสำคัญในงานประวัติศาสตร์นิพนธ์ปัตตานีที่ผ่านมา คือ การเสนอ “จุดเปลี่ยนสำคัญ” (turning point) ทางประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงสถานะของปัตตานีที่ไม่ลงตัว การนำเสนอ “จุดเปลี่ยนสำคัญ” มีการเสนอออกมาอย่างแตกต่างหลากหลาย ตามแต่มุมมองของผู้ศึกษาที่เลือกมองจากทัศนะที่มีสยามหรือปัตตานีเป็นศูนย์กลางของความเปลี่ยนแปลง ซึ่งส่งผลกระทบต่อการเลือกกรอบเวลาในการศึกษา การแบ่งกรอบเวลาดังกล่าว สามารถแบ่งได้อย่างคร่าว ๆ เป็น 3 กลุ่ม คือ ชูลีพร วิรุณหะ เสนอว่าช่วงต้นรัตนโกสินทร์ปี 1785-1812 ตรงกับช่วงรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 2 คือช่วงที่เปลี่ยนแปลงสถานะของปัตตานีจากรัฐอิสระมาเป็นรัฐที่อยู่ในกำกับของสยาม ชูลีพรเสนอว่าการแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองเป็นยุทธศาสตร์การแบ่งแยกและปกครอง (divide and rule) เพื่อให้ชนชั้นนำปัตตานีอ่อนแอลง เปลี่ยนจากการมีสุลต่านที่มีอำนาจเด็ดขาดแค่องค์เดียวสู่การมีเจ้าเมืองเจ็ดองค์ที่สถานะอำนาจเท่ากัน (Wirunha, 2008) ส่วนอิบรอฮิม ชุกรี มองว่าในปี ค.ศ.1902 คือช่วงที่สำคัญที่สุด เป็นช่วงที่อัปยศที่สุดในประวัติศาสตร์ปัตตานี กล่าวคือในปีนั้นสยามได้ปลดเจ้าเมืองทั้งหมดออกจากตำแหน่ง อันหมายถึงการสิ้นสุดการปกครองโดยเจ้าเมืองปัตตานี (Syukri, 2006) และกลุ่มสุดท้ายมีงานอีกหลายชิ้นที่เสนอช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองไปสู่ระบบมณฑลเทศาภิบาลที่คาบเกี่ยวระหว่างการปลดเจ้าเมืองในรัชกาลที่ 5 ช่วงเวลาดังกล่าวมีการเปลี่ยนจากระบบเจ็ดหัวเมืองเป็นมณฑลปัตตานี เป็นการกลับไปสู่การมีผู้ปกครองคนเดียว หากแต่ผู้ปกครองในตำแหน่งผู้ว่าการมณฑลเป็นคนมาจากศูนย์กลางได้รับการแต่งตั้งจากสยาม (Na Thalang, 1998; Ngaothammasan, 1976)

อย่างไรก็ตาม การมองจุดเปลี่ยนสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่หลากหลายนี้ไม่ใช่เรื่องผิด หากแต่สิ่งที่ผู้เขียนต้องการนำเสนอในที่นี้คือการมองในระยะยาวโดยเน้นพลวัตความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างซับซ้อนในช่วงระยะเวลากว่าศตวรรษระหว่างการที่สยามแผ่อำนาจเข้ามาควบคุมปัตตานีโดยตรงมากขึ้นด้วยการแบ่งการปกครองเป็นเจ็ดหัวเมืองค.ศ.1808 จนถึงการทำสนธิสัญญาแองโกลสยาม ค.ศ.1909 ที่นำไปสู่การขีดเส้นเขตแดนที่ชัดเจนระหว่างสยามกับอาณานิคมอังกฤษในมาลายา จนนำไปสู่การผนวกกรรมพื้นที่ซึ่งเคยเป็นอาณาจักรปัตตานีมาอยู่ภายใต้การปกครองของสยามอย่างเบ็ดเสร็จ ที่ส่งผลให้เขตแดนปัตตานีและประชาชนปัตตานีต้องมาเป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทยอย่างปัจจุบัน กระทั่งสถานะของปัตตานีต้องตกอยู่ภายใต้รัฐไทยในรูปแบบที่เป็นรัฐชาติสมัยใหม่ มีเขตแดนที่ชัดเจน และมีบัตรประชาชนในฐานะ

พลเมืองไทยแบบปัจจุบัน การมองประวัติศาสตร์ระยะยาวนี้จะช่วยให้เห็นภาพของความต่อเนื่องและความเปลี่ยนแปลงที่ละเอียดอ่อน มากกว่าการมุ่งเน้นพิจารณา “จุดเปลี่ยน” อันเกิดจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในมิติการเมืองโดยเฉพาะเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งเป็นสำคัญ

บทความชิ้นนี้จึงพยายามเสนอ การมองประวัติศาสตร์ระยะยาว ที่เผยให้เห็นความต่อเนื่อง ความเปลี่ยนแปลง และปัจจัยอันซับซ้อนระหว่างพลวัตภายในปาดานี และพลวัตภายนอก อันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ทั้งชนชั้นนำทางการเมืองปาดานีในวัง นักการศาสนา อาณานิคมอังกฤษ และรัฐสยามในช่วง ค.ศ.1808–1909

อย่างไรก็ตาม ช่วงเวลาระหว่าง 1808–1909 ยังไม่มีการศึกษาที่เผยให้เห็นความเปลี่ยนแปลงอย่างซับซ้อนในปาดานีผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างพลวัตภายในและภายนอก ที่จะทำให้เราสามารถเข้าใจความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปาดานีอย่างลึกซึ้ง การศึกษาส่วนมากมักเน้นไปที่ความเปลี่ยนแปลงที่แวดล้อมเหตุการณ์สำคัญ อาทิ งานที่เน้นการแบ่งแยกเจ็ดหัวเมืองที่เกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1808 ก็มักมองเพียงความเคลื่อนไหวทางการเมืองที่เน้นความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับการต่อต้านของชนชั้นนำปาดานี³ และการบริหารจัดการปกครองของสยามต่อปาดานี ส่วนงานที่เน้น การทำสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ก็มักมองเพียงเรื่องการต่อรองระหว่างสยามกับอาณานิคมอังกฤษ อาทิ เสียดินแดนมลายู ประวัติศาสตร์ชาติฉบับ Plot Twist ของฐนพงศ์ ลือขจรชัย ซึ่งเน้นปัจจัยในการแบ่งพื้นที่เมืองมลายูว่าเหตุใดมณฑลปัตตานีตกอยู่กับสยามและมณฑลไทรบุรีตกเป็นของอังกฤษผ่านการเน้นมุมมองและการรับรู้เกี่ยวกับพื้นที่จากทัศนะของชนชั้นนำสยามและอาณานิคมอังกฤษ มากกว่าการวิเคราะห์ปัจจัยความเปลี่ยนแปลงในระยะยาวที่เผยให้เห็นพลวัตที่ซับซ้อน กระทั่งนำไปสู่การทำสนธิสัญญาแองโกลสยาม (Luekajornchai, 2019) ขณะทำงานจากมุมมองของกลุ่มประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่มีปาดานีเป็นศูนย์กลาง (Patani-centric Historiography) และกลุ่มประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่มีสยามเป็นศูนย์กลาง (Siamese-centric Historiography) ก็มีปัญหาคือการที่ การศึกษาประวัติศาสตร์จากมุมมองประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่มีปาดานีเป็นศูนย์กลาง เช่นบทความสั้นของอดัม จอห์น มองสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ว่าเป็น “โคกนาฏกรรม” ที่บริติชมลายา

³ งานในกลุ่ม Siamese-centric Historiography และ Patani-centric Historiography

และสยามตัดสินใจกันโดยละเอียดความเห็นของผู้ปกครองและประชาชนเมืองมลายู จนมองไม่เห็นพลังและความเคลื่อนไหวอันซับซ้อนของผู้คนปาตานีที่มีส่วนร่วมกับความเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์ อดีต จอห์น ยังชี้ถือว่าสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ถูกใช้เป็นหลักฐานว่าปาตานีถูกยึดเป็นอาณานิคม และถูกใช้อ้างว่าเป็นรากฐานของการต่อสู้ของประชาชนปาตานีมาจนถึงทุกวันนี้ (John, 2016) ส่วนงานในประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่มีสยามเป็นศูนย์กลาง มองว่าสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 เป็นการทูตที่ชาญฉลาดและเต็มไปด้วยประสบการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำสยามเพื่อประคับประคองบ้านเมืองมิให้ต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก การทำสนธิสัญญาฉบับนี้มีใช้แค่เป็นการปกป้องประเทศจากการล่าของเจ้าอาณานิคมเท่านั้น แต่ยังเป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์กับชาติตะวันตกอีกต่างหาก เพราะผลของสนธิสัญญาคือการแบ่งและจัดสรรผลประโยชน์ที่ลงตัวทั้งสองฝ่าย (Kanjanaudit, 2019) การศึกษาในมุมนี้มีข้อด้อยเช่นเดียวกับกลุ่มนิยมปาตานีคือ นอกจากการกระตุ้นเร้าชาตินิยมไทยแล้วการศึกษาในมุมนี้ไม่สามารถทำให้เรามองเห็นพลวัตทางประวัติศาสตร์ และบทบาทของผู้คนที่หลากหลายซึ่งมีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์

บทความชิ้นนี้จึงมุ่งสร้างคำอธิบายทางประวัติศาสตร์โดยการก้าวข้ามกับดักคู่ตรงข้ามของประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ยึดเอาสยามเป็นศูนย์กลางและประวัติศาสตร์นิพนธ์ที่ยึดเอาปาตานีเป็นศูนย์กลาง ซึ่งล้วนให้ภาพปาตานีในฐานะ “ผู้ถูกกระทำ” บทความชิ้นนี้มุ่งนำเสนอและกระตุ้นให้เข้าใจประวัติศาสตร์ปาตานีในมิติที่เห็นผู้คนชาวปาตานีในฐานะ “ผู้กระทำการทางประวัติศาสตร์” ภายใต้บริบทความเปลี่ยนแปลงที่ซับซ้อนและมีตัวแสดงที่กว้างไปกว่าชนชั้นนำการเมืองปาตานี-สยามบ้าง ผ่านการพิจารณาช่วงเวลาการแบ่งเจ็ดหัวเมืองในปี 1808 จนถึงการทำสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 อย่างที่ได้เกริ่นนำไปแล้วข้างต้น ผ่านการวิเคราะห์และสังเคราะห์เชื่อมโยงงานวิชาการที่ศึกษาเกี่ยวกับปาตานี พร้อมกับใช้มุมมองใหม่ในการตีความข้อมูลหลักฐาน และนำหลักฐานใหม่ซึ่งมักถูกละเลยในการศึกษาความเปลี่ยนแปลงของปาตานีคือหลักฐานประเภทกิตาบ อย่างเช่นกิตาบบุนยาตุล มุซ็อลลี (Munyatul Musolli) กิตาบอิติดะห์ อัล-บับ (Iddah al Bab) ของเชคดาวูด อัลฟาฏอนี กิตาบบาฟีรดาตุล ฟารอิด (Faridatul Fara-id) กิตาบบัตวา อัลฟาฏอนียะห์ (Fatwa Al-Fataniyah) และ กิตาบบฮาดีกอตุล อัซฮาร์ (Hadiqatul Azhar) ของเชคอะหมัด อัลฟาฏอนี ซึ่งหลักฐานประเภทนี้มีความน่าสนใจ เนื่องจากกิตาบเป็นหนึ่งในวรรณกรรมที่ถูกผลิตขึ้นภายใต้บริบทแห่งยุคสมัย และสามารถเป็นเครื่องสะท้อน

ความเปลี่ยนแปลงในยุคสมัยที่กิตาบาถูกผลิตขึ้นได้ไม่น้อย เพื่อที่จะฉายภาพความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างซับซ้อน

บทความนี้แบ่งการนำเสนอออกเป็น 3 ส่วนคือ ส่วนแรกว่าด้วยความเปลี่ยนแปลงที่นำไปสู่ การแยกปาตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง ซึ่งถือเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองครั้งสำคัญของปาตานีที่นำไปสู่การวิเคราะห์ในสองส่วนที่สอง คือการแย่งชิงทางเศรษฐกิจ ภายใต้การเพิ่มหัวเมืองเป็นเจ็ดหัวเมือง บรรดาเจ้าเมืองต่างแย่งชิงผลประโยชน์จากการค้นพบแร่ดีบุกในหัวเมืองตอนใน และการรุกคืบของอาณานิคมเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจส่วนสุดท้าย เป็นการฉายภาพความเคลื่อนไหวของนักการศาสนาซึ่งมีบทบาทอย่างสำคัญในการสถาปนาอำนาจทางกฎหมายที่ช่วยยึดโยงสังคมปาตานี ทั้งยังเป็นหนึ่งในพลังสำคัญในการสร้างกระแสความเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองในปาตานี แทนที่ชนชั้นนำทางการเมืองเดิมที่ถูกริดลอนอำนาจลง

การตีความประวัติศาสตร์ที่แตกต่าง เจ็ดหัวเมือง และปฐมบทแห่งการเปลี่ยนแปลง

ระยะเวลาร่วมสามศตวรรษนับตั้งแต่การสถาปนารัฐปาตานีประมาณ ค.ศ.1500 ไปจนถึงช่วงที่ถูกแบ่งออกเป็นเจ็ดหัวเมืองในช่วงปี 1808-1812 นับเป็นระยะเวลายาวนาน ฉะนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจช่วงเวลาดังกล่าวเสียก่อน เพื่อให้มองเห็นภาพก่อนเป็นเจ็ดหัวเมืองว่าปาตานีมีลักษณะเป็นอย่างไร เพราะเหตุใดการถูกแบ่งออกเป็นเจ็ดหัวเมืองจึงเป็นปฐมบทแห่งการเปลี่ยนแปลงและการแบ่งดังกล่าวนี้เป็นไปด้วยวิธีการใด

ฮิกายัตปาตานีระบุว่า “ปาตานี” ได้สถาปนาความเป็นรัฐตั้งต่อก่อน ค.ศ.1500 โดยกษัตริย์ที่มีนามว่า พญา กรุป มหายานา แห่งราชวงศ์ศรีวังสา ปาตานีเปลี่ยนจากรัฐฮินดูไปเป็นรัฐอิสลามตั้งแต่กษัตริย์องค์ที่สองที่มีนามว่า พญาตู นักปา (สุลต่านอิสมาอีล ซาห์) หลังจากนั้นในราชสำนักปาตานีเกิดการแก่งแย่งผลประโยชน์กันอย่างหนัก เชื้อพระวงศ์ที่เป็นผู้ชายถูกฆ่าจนหมด เป็นเหตุให้ตั้งแต่ปี 1584 ปาตานีมีกษัตริย์ที่เป็นผู้หญิงองค์แรกคือรายาฮิญา ต่อจากนั้นจึงเป็นรายาปิรู รายาอุงู และรายากูนิง ตามลำดับ ช่วงที่ถูกปกครองด้วยกษัตริย์ผู้หญิงทั้งสี่พระองค์นี้นับเป็นช่วงรุ่งเรืองที่สุด ด้วยเหตุที่ภูมิศาสตร์ของปาตานีที่ติดทะเล มีเกาะยื่นออกไปในแนวยาว ทำให้สามารถกันลมทะเลได้เป็นอย่างดี ส่งผลให้เรือขนส่งสินค้าจากต่างชาติเข้ามาจอดพักหลบลมทะเลจำนวนมาก กลายเป็นจุดกระจายสินค้าขนาดใหญ่ในภูมิภาค

แหลมมลายู ช่วงเวลาดังกล่าวถูกขนานนามว่าเป็น “ยุครุ่งเรืองทางการค้า” การค้าของปาตานีในสมัยนั้นเป็นไปในลักษณะ “ตัวกลาง” กล่าวคือ รับซื้อสินค้าจากเรือลำหนึ่งและนำไปขายให้กับเรืออีกลำหนึ่ง ปาตานีมิได้มีสินค้าเป็นของตัวเองมากพอที่จะส่งออกได้เนื่องจากสันนิษฐานว่าขอบเขตอำนาจของกษัตริย์ในสมัยนั้นยังไม่ครอบคลุมไปยังพื้นที่ตอนในที่มีสินค้าของป่า ลักษณะการค้าเช่นนี้จึงทำให้บรรดาขุนนางที่เรียกว่า “ออรังกายอ” ที่มีหน้าที่ดูแลด้านเศรษฐกิจต้องพยายามดูแลลูกค้าสินค้าให้เป็นอย่างดี จากหลักฐานที่อิบรอฮีม ชุกรีอ้าง พบว่าในปาตานีมีชุมชนชาวต่างชาติจำนวนมาก ทั้งชุมชนพ่อค้าชาวจีน (ชาวจีนบางส่วนพัฒนาจากพ่อค้าเข้าไปทำงานให้กับราชสำนัก) ญี่ปุ่น ฮอลันดา โปรตุเกส สยาม เปอร์เซีย (Cholaworn, 2011) แต่ต่อมาเมื่อตลาดและทิศทางการค้าของนานาชาติเปลี่ยน ท่าเรือของปาตานีมีเรือมาจอดน้อยลง เศรษฐกิจปาตานีจึงซบเซา อำนาจของกษัตริย์และขุนนางก็อ่อนแอตามไปด้วย

ในส่วนความสัมพันธ์กับรัฐข้างเคียง ปาตานีมีความสัมพันธ์กับสยามมากที่สุด เนื่องจากสยามเป็นพี่ใหญ่ในละแวกนั้นปาตานีจึงจำเป็นต้องจัดรูปแบบความสัมพันธ์กับสยามอยู่ตลอด ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง ตามบริบทและสถานะของแต่ละช่วง ฉะนั้นความสัมพันธ์ของทั้งสองจึงไม่ตายตัว หลักฐานของทั้งสองฝ่ายชี้ตรงกันว่ากษัตริย์องค์ที่สองของปาตานีขึ้นไปสานสัมพันธ์ไมตรีกับกษัตริย์อยุธยาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อยุธยาต้อนรับคณะทูตจากปาตานีด้วยดี ภารกิจหลักของการเยือนครั้งนั้นคือสุลต่านมูซอฟฟาร์ ซาห์ ต้องการขอร้องพระธิดาของกษัตริย์อยุธยา แต่ด้วยเหตุอันใดไม่อาจทราบ คณะทูตของปาตานีกลับโจมตีทหารอยุธยาและยึดพระราชวัง ทำให้กษัตริย์ต้องหนีออกไปจากเขตวัง จากนั้นเมื่อทหารอยุธยา围攻กำลังได้อีกครั้งจึงเข้ามายึดพระราชวังคืนได้ กองทหารจากปาตานีบาดเจ็บล้มตายและหนีกลับไปได้บางส่วน เหตุขุขุมในพระราชวังครั้งนี้เป็นเหตุให้สุลต่านมูซอฟฟาร์ ซาห์ สิ้นพระชนม์ เหลือแต่โอรสที่เหลืกลับมายังปาตานี หลักฐานสยามไม่ได้ระบุว่าเหตุใดกองทูตปาตานีจึงตัดสินใจยึดพระราชวังเช่นเดียวกับฮิกายัตปาตานีก็ไม่ได้กล่าวถึง แต่เหตุผลไปปรากฏในงานของชุกรีที่ระบุว่าสุลต่านปาตานีถูกบรรดาขุนนางอยุธยาดูหมิ่นศักดิ์ศรี เป็นแค่เมืองเล็ก ๆ ริอาจมาขอร้องพระธิดาของกษัตริย์

อยุธยา ทำให้สุลต่านไม่พอใจและตัดสินใจโจมตีพระราชวังในที่สุด⁴ เมื่อถึงรัชสมัยของรายากูนิงมีอีกหนึ่งเหตุการณ์ที่ถูกตีความออกมาสองมุมมอง รายากูนิงขึ้นครองราชย์ในปี 1635 ปาตานีขณะนั้นถูกสยามลงมาปราบปรามอย่างต่อเนื่อง แต่ก็ไม่สามารถปราบปรามได้เด็ดขาด ถึงแม้สยามไม่สามารถสยบปาตานีได้แบบเบ็ดเสร็จ การรบกันแต่ละครั้งส่งผลกระทบแก่ปาตานีอยู่พอสมควร ทหารบาดเจ็บล้มตายนบ้านเมืองเสียหาย สถานการณ์เช่นนี้ไม่เป็นผลดีต่อการค้าปาตานี รายากูนิงจึงตัดสินใจนำกองทัพติดเรืออยุธยาพร้อมของกำนัล เหตุการณ์นี้สำนึกแบบประวัติศาสตร์ชาตินิยมสยามมองว่า การที่รายากูนิงเสด็จเยือนอยุธยาด้วยพระองค์เองพร้อมของกำนัลนั้นมีความหมายในแง่ปาตานีสยบยอมเป็นประเทศราชของอยุธยาแล้ว เพราะรัฐที่มีสถานะเท่าเทียมกันรายาจะไม่เสด็จเยือนด้วยตัวเอง สมเด็จพระนารายณ์มหาราชจึงคิดจะยกปาตานีแก่อังกฤษ แต่อังกฤษไม่ยอมรับ แต่ในพากความคิดแบบนี้ยมปาตานีกลับมีมุมมองว่า รายากูนิงทรงฉลาดมากที่เสด็จเยือนด้วยพระองค์เองเพื่อเป้าหมายที่ใหญ่กว่า นั่นคือผลประโยชน์ทางการค้าของปาตานี ความสัมพันธ์กับอยุธยามีนัยทางการเมืองที่นอกจากอยุธยาจะไม่มารุกรานแล้ว เมืองอื่น ๆ ก็ไม่กล้าจะโจมตี เพราะเข้าใจว่าปาตานีมีความสัมพันธ์ที่ดีกับอยุธยาที่เป็นพี่ใหญ่ในละแวกนั้น (Bangnara, 1980, pp. 44–47)

อย่างไรก็ตาม ภาพรวมของความสัมพันธ์ระหว่างปาตานีกับสยามตั้งแต่การสถาปนารัฐปาตานีขึ้นมาจนถึงก่อนการแบ่งเจ็ดหัวเมืองเป็นไปในลักษณะหลวม ๆ ไม่กระชับแน่น ในช่วงสมัยอยุธยา หากจะเข้าใจโดยใช้กรอบคิดแบบสำนึกชาตินิยมไทย ปาตานีมีอิสระในการปกครองและดำเนินนโยบายเป็นของตนเองได้ ในขณะเดียวกันก็สามารถท้าทายอำนาจของอยุธยาได้ด้วยตัวเองและโดยการหาพันธมิตรรอบ ๆ แม้อยุธยาจะมีขนาดความเป็นรัฐที่ใหญ่กว่าปาตานี แต่เมื่อปาตานีได้ท้าทายอำนาจอยุธยา กลับไม่ได้ทุ่มกำลังปราบปาตานีได้อย่างราบคาบสักครั้ง ข้อสังเกตนี้ซูลิพรได้อธิบายว่า การที่สยามปราบปรามปาตานีแต่ปาตานีก็กลับไปสู่สถานะเดิมอยู่ตลอด เป็นเพราะมีปัจจัยด้านเศรษฐกิจที่มาจากการเป็นเมืองท่าของปาตานีเข้ามาเกี่ยวข้องด้วย การที่อยุธยาทำสงครามโดยเน้นแสดงอำนาจเพื่อให้ปาตานีกลับมา

⁴ แม้งานของอิบรอฮิม ชุกรี จะพยายามใช้หลักฐานจากเอกสารที่หลากหลาย แต่ต้องไม่ลืมว่าเป้าหมายทางการเมืองในงานของเขาชัดเจน ภาษาที่ชุกรีใช้ส่วนใหญ่จะให้ภาพที่ปาตานีถูกกระทำจากสยาม ฉะนั้นการอธิบายเพื่ออุดช่องโหว่ในนิยายดปาตานี จึงไม่ใช่เรื่องแปลก

สวามิภักดิ์ มากกว่าการปราบปรามอย่างราบคาบเป็นการหนุนการฟื้นคืนของปาตานีไปในตัว การรักษาสถานะลักษณะนี้ทำให้ปาตานีมีอิสระในการทำมาค้าขายซึ่งก็เป็นประโยชน์แก่สยามเช่นกัน (Wirunha, 2008) นอกจากเรื่องเศรษฐกิจแล้ว เหตุที่สยามไม่สามารถตีปาตานีได้เต็มที่ยังมาจากกองกำลังที่เข้มแข็งของปาตานีที่พร้อมขอความช่วยเหลือจากรอบด้าน ทั้งจากเมืองมลายูรอบ ๆ จากกลุ่มโต๊ะสาหยิดที่อ้างตนเป็นผู้วิเศษ⁵ รวมทั้งกลุ่มสลัดมลายู อีกทั้งเมื่อสยามมีโอกาสปกครองชาวมลายู ชำราชากรสยามไม่เคยเข้าใจวัฒนธรรมมลายู ทำให้จัดการกับคนมลายูได้ไม่ดีเท่าที่ควร จึงส่งผลให้ปาตานีพร้อมที่จะลุกขึ้นต่อต้านสยามได้ทุกเมื่อ (Ongsakul, 1978, pp. 36–38)

แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นที่ศูนย์กลางของสยามในยุคต้นรัตนโกสินทร์ พร้อมกับบริบทระหว่างประเทศที่ผันแปรภายใต้ยุคอาณานิคม ความสัมพันธ์ระหว่างปาตานีกับสยามก็เริ่มเปลี่ยนแปลงไป เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้นมาที่กรุงเทพฯ หลังการล่มสลายของราชวงศ์บ้านพลูหลวง และสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ทรงสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นแทน แต่ก็อยู่ได้เพียงช่วงระยะเวลาสั้น ๆ เท่านั้น การก่อกำเนิดของรัชกาลที่ 1 ในตอนนั้นคือฟื้นฟูและทวงคืนความยิ่งใหญ่ของสยามขึ้นมาอีกครั้งหลังจากถูกพม่าโจมตีครั้งใหญ่ก่อนหน้านี้ กรอบคิดของชนชั้นนำสยามคือมีสำนึกว่ารัตนโกสินทร์เป็นรัฐสืบทอดของสุโขทัยและอยุธยา ฉะนั้นแล้วต้องกู้ศักดิ์ศรีกลับคืนมาให้ได้ สมบัติขึ้นไหนที่เคยเป็นของอยุธยา ก็ต้องเป็นของรัตนโกสินทร์ด้วย ซึ่งรวมถึงประเทศราชแห่งไหนที่เคยเป็นของอยุธยา ต้องมารายงานตัวกับรัตนโกสินทร์ (Luekajornchai, 2019) กอปรกับปัจจัยภายนอกที่สยามต้องเผชิญกับการรุกรานของพม่าและการแผ่อำนาจของอาณานิคมอังกฤษในขณะนั้น ทำให้ยุทธศาสตร์ของสยามต้องรีบเข้ามาแสดงความเป็นเจ้าของพื้นที่ในคาบสมุทรมลายู กล่าวคือ พม่าให้ความสนใจในคาบสมุทรมลายู และเริ่มปรากฏตัวในบริเวณภาคใต้ด้วยการโจมตีถล่มถึงสองครั้ง ไม่ว่าพม่าจะสนใจครอบครองพื้นที่ดังกล่าวจริง หรือเพียงแค่ต้องการตัดกำลังของสยามที่มาจากภาคใต้ แต่ก็เป็นความเสี่ยงเกินไปหากสยามไม่คิดจะทำอะไรเลย ส่วนทางใต้ อังกฤษก็เริ่มปรากฏตัวขึ้นบริเวณ

⁵ โต๊ะสาหยิด สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า “ซัยยิด” หรือ “ซัยค์” ในภาษาอาหรับ ซึ่งทั้งสองคำเป็นคำนำหน้าของผู้รู้ทางศาสนาอิสลาม ในกรณีนี้น่าจะหมายถึงกลุ่มนักการศาสนาอิสลามที่อพยพหนีสงครามไปร่ำเรียนและอาศัยอยู่ที่นครเมกกะ ซึ่งในขณะนั้น (ทศวรรษ 1790) มีบางส่วนที่กลับมายังปาตานีแล้ว ในจักรวาลวิทยาของชาวมลายูมุสลิมเชื่อว่า กลุ่มคนเหล่านี้มีพลังวิเศษ มีความสามารถในการขอพรต่อพระเจ้ามากกว่าคนทั่วไป

เมืองมลายูจนในที่สุดสามารถขอเช่าเกาะปีนังจากสุลต่านเคดะห์ได้สำเร็จในปี 1785 ซึ่งเกาะปีนังตั้งอยู่ใกล้กับเขตปาตานีมาก จากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกที่กล่าวมา ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องส่งราชทูตมายังเมืองมลายูที่เข้าใจว่าเคยเป็นประเทศราชมาก่อนให้ส่งดอกไม้เงินดอกไม้ทองถวายแก่กรุงสยาม เคดะห์ กลันตัน ตรังกานุ ยอมทำตาม เหลือแต่ปาตานีที่ไม่ได้ถวายตามคำสั่งของสยาม สยามจึงส่งกองกำลังผ่านสงขลาไปโจมตีปาตานี การโจมตีครั้งนั้นเองที่เป็นการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ที่สุดคือช่วง 1785–1786 ผลของการโจมตีปรากฏว่าปาตานีเสียหายอย่างมาก ผู้คนล้มตาย ชนชั้นนำทางการเมืองหนีกระจัดกระจาย บ้านเมืองถูกเผา สยามได้แต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ซึ่งเป็นคนที่สยามไว้วางใจได้แก่ รายนเตงกู ลามิติน ทว่า หลังจากนั้นไม่นานเตงกู ลามิติน ซึ่งต้องการให้ปาตานีเป็นอิสระจากอำนาจของสยาม ก็คิดก่อกบฏอีกครั้งในปี 1789 จนนำมาสู่การแยกปาตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง

การแยกปาตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองเป็นที่แน่ชัดว่าคือนโยบายการแบ่งแยกและปกครอง (Divide and Rule) หากอธิบายโดยใช้กรอบคิดแบบนิยมสยามจะอธิบายว่าการแบ่งเป็นเจ็ดหัวเมืองก็เพื่อความง่ายตายในปกครอง ปาตานีที่เป็นกลุ่มก้อนเดียวกันแข็งแกร่งเกินกว่าสยามจะปราบปรามได้ง่าย จำต้องแบ่งออกให้เป็นหัวเมืองเล็ก ๆ และขึ้นตรงกับสงขลาอีกทอดหนึ่ง การกระทำเช่นนี้จะสะดวกในการควบคุมมากกว่า แต่หากมองในมุมของกลุ่มที่นิยมปาตานีจะเห็นว่านี่คือการทำให้ปาตานีอ่อนแอลงไป การมีตั้งเจ็ดหัวเมืองยากแก่การรวมตัวเพื่อต้านอำนาจของสยาม อันที่จริง นอกจากนโยบายการแบ่งแยกและปกครองแล้ว ยังมีนโยบายที่สยามกระทำต่อเนื่องหลังจากการแบ่งเจ็ดหัวเมือง กล่าวคือมีการโยกย้ายประชากรขึ้นลงระหว่างสยามกับปาตานี (Assimilation Policy) โดยในรัชกาลที่ 2 สยามนำชาวสงขลาและพัทลุง 500 ครอบครัวไปอยู่ที่หัวเมืองตานี ต่อมาในรัชกาลที่ 3 หลังสงครามสยาม-ไทรบุรีก็ได้มีการอพยพชาวปาตานีประมาณ 4,000 คน ไปยังกรุงเทพฯ และปริมณฑล (Ongsakul, 1978) หากถามว่าเพราะเหตุใดสยามจึงตัดสินใจแยกออกเป็นเจ็ดหัวเมือง สยามมองเห็นอะไรบางอย่างหรือไม่ ในส่วนนี้ต้องใช้การอธิบายปัจจัยภายในของปาตานีเพื่อให้มองเห็นว่าเกิดอะไรขึ้นก่อนหน้านี้

ประเด็นนี้ต้องใช้การอธิบายจากงานของมิลเนอร์ (Milner, 2008) และกุลลิด (Wirunha, 2008, pp. 56–57) เพื่อทำความเข้าใจวัฒนธรรมการเมืองการปกครองของเมืองมลายู มิลเนอร์ชี้ว่าโดยธรรมชาติของเมืองมลายูจะมีลักษณะเป็น “เกอรากาอัน (Kerajaan)” หรือ “สภาวะการมีราชา” คือจะเชื่อว่าการปกครองโดย

ราชาที่อยู่คู่กับธรรมเนียมพิธีกรรมนั้นเป็นตัวที่คอยเคลื่อนไหวและกำหนดประวัติศาสตร์ของตัวเองไปข้างหน้า มิลเนอร์ศึกษาค้นคว้าจากการอ่านฮิกายัตมลายูหลาย ๆ ชิ้น และมีข้อสรุปว่า ผู้คนในรัฐมลายูมีคติความเชื่อเกี่ยวกับอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของราชาที่คอยปกป้องรักษาบ้านเมืองของตัวเองให้อยู่รอดปลอดภัยได้ ผลในแง่ที่เกิดขึ้นในบ้านเมืองก็เพราะการเมืองครายาที่ดีนั่นเอง ขณะที่กุลลิคศึกษาหน่วยที่ย่อยลงไปกว่าเคอรากาอัน กล่าวคือ เคอรากาอันหรือความเป็นรัฐมลายูจะมีหน่วยทางการเมืองเล็ก ๆ ประกอบกันเป็นเคอรากาอันมลายู เรียกว่า “มุแกม” การเกิดขึ้นของรัฐมลายูเกิดจากการรวมตัวของมุแกมเล็ก ๆ ที่อยู่ตามริมแหล่งน้ำตั้งแต่ปากแม่น้ำไปจนถึงต้นน้ำที่อยู่แผ่นดินตอนใน บรรดามุแกมที่เสมือนกับเป็นชุมชนเล็ก ๆ เหล่านี้จะยอมรับให้มีกษัตริย์เป็นผู้ปกครองสูงสุดเพื่อสร้างความแข็งแกร่ง สามารถป้องกันศัตรูได้ และมีการจัดสรรผลประโยชน์ร่วมกัน กุลลิคอธิบายว่ากษัตริย์ที่สามารถควบคุมหัวหน้ามุแกมให้อยู่ในมือได้เบ็ดเสร็จไม่ใช่คุณสมบัติที่ดีของกษัตริย์มลายู แต่การมีความสามารถในการจัดสรรผลประโยชน์ที่ลงตัวกับหัวหน้าชุมชนต่างหากที่ช่วยเสริมสร้างเสถียรภาพให้กับกษัตริย์และบ้านเมืองได้ หมายความว่ากษัตริย์มิได้เป็นศูนย์กลางของอำนาจเสียทีเดียว ดังนั้นเมื่ออำนาจของกษัตริย์อ่อนแอลง อำนาจจึงจะกลับไปยังมุแกมจนบางครั้งหัวหน้านามุแกมก็พยายามจะดันตัวเองขึ้นไปเป็นกษัตริย์เมื่อมีโอกาส ลักษณะการเช่นนี้ทำให้มักจะเกิดความวุ่นวายอยู่ในเมืองมลายูอยู่บ่อยครั้ง

เมื่อพิจารณาจากบริบทการเมืองในปาตานีนับตั้งแต่รายากูชิงลิ้นพระชนม์คูเหมื่อนจะเกิดความวุ่นวายพอสมควร ทั้งที่เกิดจากปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอก งานของซุกรีระบุว่าช่วงเวลาดังกล่าวเป็น “ปาตานียุคเสื่อมอำนาจ” รายากูชิงลิ้นรายาองค์สุดท้ายของราชวงศ์ศรีวังสา จากนั้นคนที่ได้ขึ้นเป็นรายาของปาตานีมีที่มาจากหลากหลาย ทั้งที่มาจากผู้นำมุแกมที่มีตำแหน่งเป็นเสนาบดีชั้นผู้ใหญ่และที่เชิญมาจากราชวงศ์กลังตัน แต่การแย่งชิงกันขึ้นมาเป็นรายาที่มาจากเหล่าเสนาบดีคูเหมื่อนจะมีปัญหามากที่สุด ในฮิกายัตปาตานีเขียนไว้ว่ามีเหล่าเสนาบดีหลายคนที่มีส่วนในการผลักดันคนของตัวเองขึ้นเป็นรายา บ้างก็ทำการรัฐประหารและขึ้นครองเมืองเอง เหตุการณ์ลักษณะนี้ดำเนินไปจนถึง 1786 ปีที่สยามยกทัพมาตีปาตานีครั้งใหญ่ กล่าวให้ถึงที่สุด ช่วงเวลานี้จึงเป็นช่วงที่ความเป็น Kerajaan ของปาตานีอ่อนแอลงมาก การเข้ามามีส่วนในการปกครองรัฐของเหล่าเสนาบดีจากรากูชิงลิ้นจะเป็นผลดีต่อปาตานีเท่าไร เป็นสิ่งตรงข้ามกับคำอธิบายความเป็นธรรมชาติของเมืองมลายูดังที่มิลเนอร์และกุลลิคอย่างสิ้นเชิง คาดว่าสยามมองเห็นจุดอ่อนในเรื่องนี้ จนในที่สุดสยามกลัสดัดสินใจแบ่งปาตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองเพื่อสร้างอำนาจให้แก่

ผู้นำชุมชนขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง เป็นการทำลายความแข็งแกร่งทางโครงสร้างการเมืองของรัฐมลายูที่มักจะรวมศูนย์อำนาจอยู่ที่สถาบันกษัตริย์เพียงองค์เดียว เพื่อที่จะทำให้รัฐสยามสามารถต่อรองผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและการเมืองได้ง่าย เช่น การทำมาค้าขายแร่ดีบุกกับหัวเมืองรามันโดยไม่ต้องผ่านหัวเมืองตานี

ทรัพยากรในบ้านเมืองตอนใน: ความขัดแย้งภายในปาตานี ภายใต้เงาอาณานิคมสยามและอังกฤษ

เจ็ดหัวเมืองของปาตานี หากพิจารณาตามลักษณะภูมิประเทศสามารถแบ่งออกได้เป็นสองลักษณะ กลุ่มแรกคือหัวเมืองที่ติดทะเลได้แก่ เมืองตานี เมืองสาย เมืองหนองจิก และเมืองยะหริ่ง หัวเมืองเหล่านี้จะมีรายได้หลักจากการเป็นเมืองท่าเสียส่วนใหญ่ กล่าวคือเจ้าเมืองมีรายได้จากการเก็บค่าจอดเรือและค่าขนส่งสินค้าทางทะเล มีบ้างที่ได้จากการทำประมง แต่ไม่มากเท่าอย่างแรก กลุ่มที่สองที่เรียกว่าเป็นหัวเมืองตอนในได้แก่ เมืองยะลา เมืองรามัน และเมืองระแงะ หัวเมืองเหล่านี้จะตั้งอยู่ทางตอนในของปาตานี มีชายแดนติดกับเมืองเคดาห์ เปร์ด ผังบริติชมาลายา เศรษฐกิจขึ้นอยู่กับการขายของป่าซึ่งมีจำนวนมากเนื่องจากมีลักษณะภูมิประเทศเป็นป่าเขา และที่สำคัญคือมีการค้นพบแร่ดีบุกในราวทศวรรษที่ 1830 ต่อมาในราวทศวรรษที่ 1840 เริ่มมีการพัฒนาเหมืองแร่ในรูปแบบอุตสาหกรรม ส่งผลให้เศรษฐกิจของหัวเมืองตอนในดีขึ้น เหล่าเจ้าเมืองจึงมีอำนาจต่อรองทั้งกับผังบริติชมาลายา สยาม หรือแม้กระทั่งกับเจ้าเมืองของปาตานีด้วยตนเอง

เมื่อล่วงเข้าสู่ทศวรรษ 1890 เป็นต้นมาซึ่งความต้องการดีบุกในตลาดโลกเพิ่มมากขึ้น การแผ่ขยายอำนาจของอาณานิคมเพื่อครอบครองพื้นที่เหมืองแร่ก็ยิ่งทำให้ความขัดแย้งภายในพื้นที่ปาตานีตอนในมีความซับซ้อนและแหลมคมมากขึ้น โครงสร้างทางการเมืองของหัวเมืองก่อนและหลังจากเปลี่ยนเป็นเจ็ดหัวเมืองมีความคล้ายคลึงกัน มีจุดพลิกผันมาจากการประกาศแบ่งออกเป็นเจ็ดหัวเมือง คือการยกหัวหน้าชุมชนขึ้นเป็นเจ้าเมืองมีอำนาจเทียบเท่ากับเจ้าเมืองตานีและอื่น ๆ หลักฐานจากตำนานเจ้าเมืองกอตอสามารถสนับสนุนได้ว่าพื้นที่แถบนั้นเคยมีหมู่บ้านปกครองกันเองมาก่อน เช่น เมืองกอตออยู่ภายใต้การปกครองของเมืองที่ใหญ่กว่าอย่างรามัน เมืองก็มุนอยู่ภายใต้เมืองระแงะ (Abdulrauf, n.d.) ทำสาปในยะลาเองก็เคยมีสภาพเป็นชุมชนโบราณ (Sukprakarn, 1993) ชุมชนเหล่านี้ยังคงเป็นเส้นทางการค้าโบราณจากปาตานีไปยังเคดะห์มาก่อน แต่ทั้งนี้ทั้งนั้นเมืองเล็ก ๆ เหล่านี้ก็ยังคงอยู่ภายใต้อำนาจของสุลต่านปาตานี ดูได้จากตอนหนึ่งในตำนานเจ้าเมืองกอตอที่ชาวบ้านเดินทางไป

ฟองสุลต่านปาดานีถึงความไม่เป็นธรรมในการปกครองของเจ้าเมืองกอดอ และหากดูจากลักษณะภูมิประเทศในแถบดินแดนตอนในจะมีเทือกเขาสันกาลาคีรีซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำที่ไหลไปลงปากแม่น้ำได้ทั้งทางฝั่งตะวันตกและปาดานี สอดคล้องกับธรรมชาติของรัชมลายุที่มักจะมีชุมชนอยู่ตามแหล่งน้ำ ฉะนั้นหลักฐานในเรื่องการมีชุมชนอยู่ก่อนเจ็ดหัวเมืองอยู่แล้วจึงขัดพอสสมควร

ถึงคราประกาศออกเป็นเจ็ดหัวเมือง สยามได้ยกรามัน ยะลา ระแงะ เป็นหัวเมืองตอนใน และตานี หนองจิก ยะหริ่ง สาย เป็นหัวเมืองชายฝั่ง ทั้งเจ็ดหัวเมืองมีสถานะเท่า ๆ กัน โดยขึ้นตรงกับเมืองสงขลา เมืองตานีในฐานะเป็นเมืองหลวงเก่ามิได้อำนาจสูงสุดเหมือนแต่ก่อน เมื่อเป็นเช่นนี้หัวเมืองตอนในทั้งสามที่อยู่ไกลจากเมืองตานีจึงมีอำนาจมาก โดยเฉพาะเมืองรามันที่อยู่ตอนในสุดของปาดานี มีพื้นที่ติดกับเบร็คไนงานของอารีฟิระบุว่า เมืองรามันเคยก่อกบฏคิดแยกตัวจากปาดานีมาตั้งแต่ก่อนการเกิดเจ็ดหัวเมือง (Binchi, La-orman, & Suhaimee, 2007) เมื่อถูกยกสถานะเป็นหนึ่งในเจ็ดหัวเมืองจึงเป็นโอกาสที่ดีที่จะทะยานตัวเองให้สูงขึ้น กอปรกับการค้นพบแร่ดีบุกและทองคำในพื้นที่รามัน รามันจึงกลายเป็นเมืองใหญ่ ทั้งโดยความกว้างของพื้นที่และฐานะทางเศรษฐกิจที่สามารถต่อกร ต่อรอง กับเมืองรอบ ๆ ทั้งกับตานีและทางฝั่งเมืองมลายูที่อยู่ฝั่งตะวันตกอย่างเคตะห์ เบร็ค ที่อยู่ใต้อาณัติของบริติชมาลายา

ฐานะทางเศรษฐกิจหลัก ๆ ของหัวเมืองตอนในอย่างหัวเมืองรามันมาจากการค้าขายแร่ดีบุกที่มีจำนวนมากในอาณาบริเวณเมืองรามัน หัวเมืองรามันถือเป็นเมืองที่ร่ำรวยที่สุดในบรรดาเจ็ดหัวเมือง ซึ่งรายได้เกือบทั้งหมดมาจากการทำธุรกิจแร่ดีบุก โดยมีเจ้าเมืองและเหล่าประยูรญาติเป็นเจ้าของกิจการ แต่ใช้คนจีนในการบริหารกิจการเหมือง (Sathian, 2004, p. 88) ลักษณะการบริหารกิจการเหมืองของรามันจะใช้วิธีแบบดั้งเดิม กล่าวคือเจ้าเมืองจะเป็นผู้ตั้งราคาทั้งหมดตามความพอใจของตน โดยรับซื้อจากราษฎรแบบกดราคาให้ถูก และขายให้พ่อค้าที่มาซื้อต่อในราคาที่แพงกว่า ตามบันทึกในเอกสารของเฮนรี เบอร์นี พบว่า กิจการเหมืองของเจ้าเมืองรามันรับซื้อดีบุกจากราษฎรในราคา 30 เหรียญ แต่ขายต่อในราคา 70 เหรียญ ราษฎรที่ไม่พอใจกับการค้าขายลักษณะนี้จะถูกลงโทษ สร้างความไม่พอใจแก่พ่อค้าจากฝั่งบริติชมาลายาอย่างมาก (Ouansakul, 1979, p. 55) ผลจากการผูกขาดทางการค้าแร่ดีบุกสร้างรายได้และอำนาจแก่เจ้าเมืองรามัน ในปี 1901 เจ้าเมืองรามันมีรายได้ 9,466 บาท ในจำนวนนี้มาจากการค้าขายแร่ดีบุกถึง 6,000 บาท ส่วนที่เหลือมาจากการเก็บภาษีต้นไม้เงินต้นไม้ทองและภาษีที่นาจากราษฎร (Cholaworn, 2017)

แร่ดีบุกและทองคำในศตวรรษที่ 19 มีความสำคัญมาก กล่าวได้ว่าเป็นหนึ่งในสาเหตุสำคัญที่ดึงดูดบรรดานักเดินเรือเข้ามาสู่พื้นที่ปาตานี กล่าวคือตั้งแต่มีการค้นพบแหล่งแร่ดีบุกขนาดใหญ่ในบริเวณตะวันตกของแหลมมลายู จักรวรรดินิยมอังกฤษเริ่มเอาใจจริงเอาใจกับการล่าดินแดนในแหลมมลายู โดยการพยายามแบ่งเขตแดนให้ชัดเจนขึ้น จากนั้นมีการตั้งบริษัทขุดและรับซื้อแร่ดีบุกเพื่อนำไปยังยุโรป การเข้ามาปรากฏตัวในแถบตะวันตกของมลายูทำให้เกิดการกระทบกระทั่งกันระหว่างเจ้าเมืองท้องถิ่นอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ปี 1814 หลังการแยกเป็นเจ็ดหัวเมืองไม่นาน สุลต่านมันซูร์ (Sultan Mansur) แห่งรามันประกาศว่าบริเวณที่เป็นแหล่งแร่ดีบุกอุดมสมบูรณ์อย่างกาลิยันอินดาห์ (Kalian Indah) และกือโรห์ (Kroh) ซึ่งเป็นเขตรอยต่อระหว่างรามันกับเปรักให้เป็นเขตปกครองของรามันทำให้เจ้าเมืองเปรักสุลต่านอับดุลมาลิก (Sultan Abdul Malik) ร้องเรียนไปยังสุลต่านอะหมัด (Sultan Ahmad Tajuddin) ของเคดะห์ แต่เจ้าเมืองเคดะห์เพิกเฉย การทำเหมืองของรามันจึงมีความโหล่งลิ้น (Hattha, 2005, p. 130) ในปลายศตวรรษที่ 19 หลังจากที่เจ้าเมืองมลายูมีอำนาจในการคุมเหมืองแร่ดีบุกมานาน อย่างน้อยตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 19 จากนั้นเมื่อดีบุกเป็นที่ต้องการมากขึ้น จึงดึงดูดคนต่างชาตินานาชาติจำนวนมากเข้ามาขอสัมปทาน ช่วงเวลาดังกล่าวเรียกได้ว่ามีความซับซ้อนในการขอสัมปทาน กระทั่งเกิด “นักล่าสัมปทาน” เพื่อเอาไปขายให้กับคนอื่นอีกทอดหนึ่ง สยามจึงต้องตั้งกรมโลหะกิจเพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว และตั้งคนจีนชื่อ “หลวงกิจการจางวาง” เพื่อคุมกิจการเหมืองแร่ (Cholaworn, 2020) อย่างไรก็ตามเขตแดนในพื้นที่ดังกล่าวก็ยังขาดความชัดเจนจนนำไปสู่ความขัดแย้งเนื่องจากการแย่งชิงผลประโยชน์ แม้กระทั่งระหว่างเจ้ามลายูด้วยกันเอง ข้อพิพาทเรื่องดินแดนได้จบลง เมื่อเกิดสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ทั้งกาลิยันอินดาห์และกือโรห์ตกเป็นของเปรักในที่สุด ขณะที่เหมืองทองคำหัวเมืองระแงะก็มีความซับซ้อนไม่แพ้กัน กรณีเหมืองทองคำโต๊ะโมะในระแงะมีรายาอาฟัด ซึ่งเป็นคนจีนปกครองตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 19 แต่หัวเมืองระแงะนั้นปกครองโดยเจ้าเมืองมลายู เมื่อมีบริษัทของลิซซึ่งเป็นชาวอังกฤษเข้ามา เขากลับขอสัมปทานจากเจ้าเมืองระแงะ เป็นเหตุให้สยามไม่พอใจอย่างมาก โดยให้เหตุผลว่าการขอสัมปทานในพื้นที่ปกครองของสยามต้องได้รับอนุญาตจากกษัตริย์สยามเท่านั้น เจ้าเมืองระแงะที่มียศแค่พระยาไม่สามารถกระทำได้ ลิซจึงขึ้นติดต่อกับเลขาธิการทูตสยามประจำลอนดอนให้เจรจาเรื่องนี้กับสยาม หากแต่ในที่สุดแล้วสยามก็ปฏิเสธ เหมืองทองคำก็กลายเป็นของรายาอาฟัดเช่นเดิมต่อไป (Cholaworn, 2020)

ผลประโยชน์จากแร่ดีบุกไม่เพียงแต่สร้างความขัดแย้งระหว่างรามันกับปรีดเท่านั้น เจ้าเมืองจากปัตตานีด้วยกันเองก็มีปัญหาขัดแย้งกันเพราะดีบุกเช่นกัน แร่ดีบุกจากหัวเมืองตอนในแบ่งออกเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งขายให้กับพ่อค้าฝั่งมาลายา อีกส่วนหนึ่งถูกส่งไปขายยังหัวเมืองชายฝั่งปัตตานี ช่วงที่สุลต่านสุไลมาน ชารีฟุดดีน ชาห์ (Sultan Sharifuddeen Shah) เป็นเจ้าเมืองตานี ท่านได้ส่งชุดคลองสุโงบาตู (แปลว่า คลองใหม่) จากแม่น้ำปัตตานีเพื่อให้น้ำไหลตรง เพื่อผลประโยชน์จากการขุดดีบุก (Binchi, La-orman, & Suhaimee, 2007, p. 194) เดิมแม่น้ำปัตตานีจะไหลไปทางเมืองหนองจิกก่อนแล้วไหลมาลงที่ปากอ่าวโดยไม่ผ่านเมืองตานี แต่เมื่อคลองใหม่เกิดขึ้นทำให้น้ำไหลผ่านเมืองตานี เจ้าเมืองตานีสามารถเก็บภาษีเรือได้ ในขณะที่สายน้ำที่เคยผ่านเมืองหนองจิกเหือดแห้ง เจ้าเมืองหนองจิกจึงขาดรายได้จากการเก็บภาษีเรือ จึงเกิดปัญหาความขัดแย้งขึ้นระหว่างเจ้าเมืองตานีกับเจ้าเมืองหนองจิก

ถึงแม้ความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองด้วยกันจะสามารถตกลงกันได้ในที่สุด แต่เหล่านี้เป็นร่องรอยที่ไม่เป็นผลดีแก่ปัตตานีโดยรวม ผลจากการแบ่งปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง คือการยกสถานะจากผู้นำชุมชนไปสู่เจ้าเมืองที่อำนาจเทียบเท่าเจ้าเมืองเก่าที่ตานี ผลประโยชน์จากแร่ดีบุกยิ่งตอกย้ำว่าเอกภาพภายในปัตตานีนั้นไม่เหมือนเดิมอีกต่อไป ขณะเดียวกันผลประโยชน์จากแร่ดีบุกและทองคำก็เป็นหนึ่งในปัจจัยสำคัญที่ดึงดูดอาณานิคมอังกฤษและสยามเข้ามาเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งในพื้นที่

เมื่ออำนาจเปลี่ยนมือจากวังสุปอเนาะ: เอกภาพทางจิตวิญญาณท่ามกลางความสั่นคลอนทางการเมือง

ท่ามกลางสถานการณ์ที่ซับซ้อนนำทางการเมืองเกือบล่มสลาย เนื่องจากถูกแบ่งให้เป็นเจ็ดหัวเมือง ทำให้แหล่งที่มาอำนาจจากแห่งเดียวกระจายไปยังเจ้าเมืองจากหัวเมืองต่าง ๆ การถูกแบ่งเช่นนี้เป็นเหตุให้เกิดผลเสียบานปลาย กล่าวคือมีความขัดแย้งกันทางการเมืองและการแย่งชิงผลประโยชน์จากการค้าดีบุกเกิดขึ้นระหว่างเจ้าเมืองด้วยกันเองภายใต้การรุกคืบเข้ามาของอาณานิคมอังกฤษและสยาม ความระส่ำระสายทางสังคมการเมืองก็เกิดขึ้นภายใต้การโยกย้ายประชากรของสยามเพื่อหวังในการกลืนกลายชาวมุสลิมในปัตตานีที่ดำเนินไปควบคู่ไปกับการแบ่งเจ็ดหัวเมือง ดังที่มีการอพยพเชลยสงครามชาวปัตตานีกว่า 4,000 คน ขึ้นไปยังกรุงเทพฯ และปริมณฑล พร้อมทั้งนำเอาชาวสยามจากภาคต่าง ๆ ลงไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ปัตตานี (Ongsakul, 1978, p. 43) พร้อมกันนี้ภายใต้อำนาจของสยามที่มา

พร้อมกับการปฏิรูปการจัดการปกครองรวมถึงเรื่องการศาลกลับปรากฏการฟ้องร้องระหว่างราษฎรกับเจ้าเมืองอาทิ กรณีของ “หนิศวร” และ “เซตฮารุน” ที่ยื่นฟ้องเจ้าเมืองยะหริ่งเป็นจำนวนกว่า 100 คดี ซึ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นอำนาจและบารมีของเจ้าเมืองที่ลดลง (Cholaworn, 2020, pp. 51–53)

ภายใต้ความระส่ำระสายและสั่นคลอนทางสังคมและการเมืองนี้ อำนาจนำชนิดใหม่ได้ถูกสถาปนาขึ้นโดยชนชั้นนำทางศาสนา มังงานขึ้นหนึ่งเรื่อง กบฏผู้วิเศษ: ผู้มีบุญในภาคใต้ ที่กล่าวถึงกลุ่มกบฏ ร.ศ.128–130 (ค.ศ.1910–1912) ในมณฑลปัตตานีที่ได้เข้าปะทะกับข้าราชการสยามในอำเภอยะรังและอำเภอยะหา เนื่องจากไม่พอใจในการบริหารบ้านเมืองของข้าราชการสยาม เป็นเหตุให้ข้าราชการสยามได้รับบาดเจ็บสาหัสหลายราย ในงานชิ้นดังกล่าวระบุว่ากลุ่มกบฏนำโดย “ผู้นำทางศาสนาที่มีพลังวิเศษ” ใช้ไสยศาสตร์ในการหลอกล่อชาวบ้านให้เข้าร่วมขบวนการ (Ongsakul, 1982) อย่างไรก็ตาม แม้ในงานชิ้นนี้จะเผยให้เห็นว่านักการศาสนาขึ้นมามีบทบาททางการเมืองอยู่บ้าง แต่ก็เป็นเวลาหลังการทำสนธิสัญญาแล้ว และนอกเหนือจากงานชิ้นดังกล่าว ก็แทบไม่มีงานชิ้นไหนอีกเลยที่กล่าวถึงบทบาทนักการศาสนาอย่างเฉพาะเจาะจง ประเด็นนี้จึงมักถูกละเลยจากงานเขียนเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ปัตตานีที่ผ่าน ๆ มา พลวัตทางการเมืองที่มีชนชั้นนำทางศาสนาเป็นตัวละครหลักจึงยังไม่ถูกกล่าวถึงมากเท่าที่ควร

สภาพทางการเมืองของปัตตานีหลังการเข้ามาโจมตีครั้งใหญ่ของสยามในปี 1785 ทำให้โครงสร้างอำนาจเดิมล่มสลาย เหล่ารายา สมาชิกราชวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ถูกกำจัด แม้รายาองค์ใหม่ที่แต่งตั้งโดยสยามพยายามก่อกบฏหลายครั้งเพื่อทวงคืนอำนาจเดิมในการปกครอง แต่ก็ไม่สำเร็จ เนื่องจากที่มาของรายาองค์ใหม่มิได้มาจากการสืบสันตติวงศ์ กล่าวคือไม่ได้สืบเจ้าสายมาจากรายาองค์ก่อนที่มีวังอยู่ที่กรือเซะ จะเห็นได้ว่าหลังปี 1786 รายาของปัตตานีมาจากการเป็นผู้นำชุมชนมาก่อน ที่ตั้งของวังจึงกระจัดกระจายไปยังชุมชนรอบ ๆ ตามที่มาของรายาแต่ละคน ส่งผลให้ความศักดิ์สิทธิ์ของรายาลดลง

ปี 1785 ยังเป็นหนึ่งในช่วงเวลาที่เกิดการอพยพหนีสงครามครั้งใหญ่ของชาวปัตตานี ในช่วงที่บ้านเมืองแตกสลายจากภัยสงคราม เหล่าชนชั้นนำทางการเมืองที่รอดชีวิตมักจะหนีลงไปทางเมืองมลายูทางตอนใต้ ส่วนนักการศาสนาจะอพยพไปยังอู่อารยธรรมอิสลามอย่างมหานครเมกกะ หนึ่งในนั้นคือ เซตดาอุด อัลฟาฏอนี (1769–1847) ผู้เปรียบเสมือนเจ้าสำนักคิดปัตตานี ผู้เป็นจุดเริ่มต้นของเครือฮาย

นักการศาสนาหลายพลัดถิ่นที่พำนัก ณ นครเมกกะ⁶ ภายใต้บริบทนี้นักการศาสนา โดยเฉพาะเชคดาวูด อัลฟาฏอญี จะเข้ามามีบทบาทสำคัญในการสร้างพลังทางจิตวิญญาณและภูมิปัญญาที่กลายมาเป็นพลังสำคัญในการขับเคลื่อนและสร้างความหวังให้กับการเคลื่อนไหวของปาตานีในสถานะที่เกิดความระส่ำระสายทางการเมืองและสังคม การศึกษาภูมิหลังและการทำงานของเครือข่ายเชคดาวูดที่มีลักษณะตัดข้ามพรมแดนจึงมีความสำคัญในการทำความเข้าใจความเคลื่อนไหวของปาตานีในยุคนี

ลักษณะการทำงานของเชคดาวูดและเครือข่าย คือ เดินทางไปร่ำเรียนหนังสือที่เมืองเมกกะจนชำนาญกระทั่งสามารถประพันธ์ตำราเกี่ยวกับศาสนาอิสลามด้วยภาษามลายูและภาษาอาหรับ จากนั้นสมาชิกจะช่วยกันคัดลอกตำรา จนเมื่อจบการศึกษา ก็จะเดินทางกลับมายังมาตุภูมิเพื่อส่งต่อความรู้ด้วยการเปิดสถาบันปอเนาะเพื่อสอนให้กับชาวบ้านได้เข้าใจหลักการอิสลามและสามารถปฏิบัติศาสนกิจในชีวิตประจำวันได้ จะเห็นได้ว่า นักการศาสนา ตำรา ปอเนาะ และชาวบ้าน มีความสัมพันธ์กันอย่างดี จึงไม่เป็นเรื่องแปลกหากชนชั้นนำทางภูมิปัญญาอย่างนักการศาสนาจะเป็นกลุ่มที่สามารถกุมอำนาจนำในสังคมปาตานีแทนที่ชนชั้นนำทางการเมืองฟรานซิส แบรดลีย์ เรียกอำนาจชนิดนี้ว่าเป็น “ธรรมอำนาจชนิดใหม่ (new moral authority)” (Bradley, 2016)

อันที่จริงนักการศาสนามีบทบาทในสังคมปาตานีมาตั้งแต่เริ่มสถาปนารัฐอิสลามปาตานีแล้ว ปาตานีจะเป็นรัฐอิสลามไม่ได้หากไม่มีนักการศาสนาที่เข้ามาเผยแพร่อิสลามในคราวของพ่อค้า เรื่องนี้ถูกระบุชัดในอิกายัตปาตานีว่านักการศาสนาที่มีนามว่า โต๊ะปาไซ เป็นผู้ทำการเปลี่ยนศาสนาให้กับกษัตริย์ปาตานีองค์ที่สองของราชวงศ์ศรีวังสา จากนั้นท่านได้เปิดสถาบันปอเนาะใกล้กับพระราชวังเพื่อสอนวิชาศาสนาอิสลามให้แก่สมาชิกราชวงศ์ นายที่อิกายัตปาตานีเล่าในลักษณะนี้เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ที่เหนียวแน่นระหว่างอิสลามกับปาตานีที่มีมานาน ฉะนั้นการที่อิทธิพลของเชคดาวูดและเครือข่ายจึงถูกจุดติดกับประชาชนได้ไม่ยากนัก อาจจะกล่าวได้ว่า ศาสนาอิสลาม เป็นเสาหลักที่เื้ออ้านวยต่อการสร้างรัฐปาตานี ในขณะที่เดียวกันเมื่อถึงเวลาที่ตกอยู่ภายใต้อำนาจของสยาม ศาสนาอิสลาม ก็เป็นเครื่องมือสำคัญที่ให้หวังที่ลึกลับในการต่อต้านรัฐสยามเช่นในกรณีเครือข่ายเชคดาวูดฯ

⁶ มหานครเมกกะ ปัจจุบันอยู่ในประเทศซาอุดีอาระเบีย เป็นสถานที่ประสูติของศาสดามุฮัมมัด และเป็นศูนย์กลางของศาสนาอิสลาม

ไม่เฉพาะแค่ในปาตานี เครือข่ายของเซตดาวูดฯยังกลับไปเปิดสถาบันปอเนาะและมีบทบาทกระจายไปทั่วเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในศตวรรษที่ 19 ถือเป็นช่วงที่กระแสการต่อต้านลัทธิจักรวรรดินิยมโดยกลุ่มนักการศาสนาเกิดขึ้น ทั้งในแหลมมลายูที่ถูกปกครองโดยอังกฤษ ชาวถูกปกครองโดยฮอลันดา จามถูกปกครองโดยฝรั่งเศส ปาตานีถูกปกครองโดยสยาม กล่าวให้ถึงที่สุด การขึ้นมามีบทบาททางจิตวิญญาณและภูมิปัญญาของกลุ่มนักการศาสนาในปาตานีเป็นส่วนหนึ่งของบริบทการต่อต้านอาณานิคมในโลกมลายูที่ตัดข้ามเขตแดนรัฐชาติ กลุ่มนักการศานามลายูที่ไปร่ำเรียนวิชาการอิสลามในดินแดนตะวันออกกลาง มิได้มีเป้าหมายเพื่อกลับมาฟื้นฟูอิสลามเพียงอย่างเดียว แต่เป้าหมายที่แอบแฝงอยู่คือการต่อต้านเหล่าจักรวรรดินิยมโดยการใช้พลังทางศาสนาในการนำโลกทัศน์เช่นนี้สะท้อนอย่างชัดเจนจากการอ่านตำราศาสนาซึ่งมักถูกกลະเลຍในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนความเปลี่ยนแปลงในปาตานี

ในบรรดาตำราหรือkitabหลายชิ้นที่ประพันธ์โดยเซตดาวูดฯ ก็ตาบชินเอกคงไม่หนีไปจากเล่มที่ชื่อว่า มุนยาตุล มุซซอลลี (1827) (Daud, 2006) ซึ่งว่าด้วยเรื่องวิธีการทำละหมาดของมุสลิม แต่ในบทหลัง ๆ จะมีเนื้อหาที่เปรียบเสมือนการส่งสารบางอย่างของผู้เขียนไปยังผู้ปกครองของปาตานีในขณะนั้น เช่น “ผู้ใดเป็นผู้ปกครองแต่มิได้ปกครองด้วยความรับผิดชอบและมีได้ตกเดือนผู้ที่กระทำความผิด แน่แน่นอนเขาจะไม่ได้รับความโปรดปรานจากอัลลอฮ์” (Daud, 2006, p. 31) “แท้จริงประชาชนจะพบกับความพินาศก็เพราะพวกเขามีผู้ปกครองที่อยุติธรรม” (Daud, 2006, p. 33) และ “จงปกครองประชาชนให้อยู่ในหนทางของพระเจ้า เพราะมันเป็นสิ่งเดียวที่จะให้ความยุติธรรมแก่พวกเขา (ประชาชน)” ขณะเดียวกัน ในมุนยาตุล มุซซอลลี ยังมีข้อความที่ผู้เขียนพยายามเชื่อมระหว่างประชาชนกับผู้ปกครองให้ร่วมมือกัน เช่น “พวกเขาจงให้เกียรติและสรรเสริญแก่สุลต่านของพวกเขาเถิด แต่จริงแล้วพวกเขาคือผู้ที่แสดงความยิ่งใหญ่ของอัลลอฮ์ ตราบเท่าที่พวกเขายังผลุงความยุติธรรม” (Daud, 2006, p. 31) นอกจากนี้ เซตดาวูดฯยังสอดแทรกประโยคปลุกขวัญกำลังใจให้กับประชาชนปาตานีที่ต้องตกอยู่ในภาวะบ้านเมืองที่ถูกกดจากสยาม เช่น การหยิบเอาวจนะของศาสดามูฮัมหมัด ความว่า “หากบรรดาผู้ถูกกดขี่ทั้งหลายแหงนมองบนฟ้า พระเจ้าผู้ยิ่งใหญ่จะกล่าวแก่พวกเขาทันทีว่า... ข้ามีอยู่เพื่อพวกเขา โอ้ปวงบ่าวของข้า ข้าจะมอบชัยชนะให้แก่เจ้า ถึงแม้จะไม่ใช้เวลานี้ก็ตาม” (Daud, 2006, p. 35)

อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตที่น่าสนใจบางประการ คือก่อนที่เชคดาอุดฯ จะเขียนกิตาบทที่ว่าด้วยการเมือง ในช่วงแรกของการประพันธ์กิตาบท เชคดาอุดฯ เลือกที่จะเขียนกิตาบทที่เน้นเรื่องความสำคัญของครอบครัวและการแต่งงานตามหลักอิสลาม อย่างกิตาบทที่ชื่อ อิดดะห์ อัล-บ๊าบ (1809) (Daud, 1925) เพื่อร้อยเรียงและยึดโยงผู้คนในสังคมหลังสภาวะบ้านเมืองแตกสลายจากภัยสงคราม เนื่องจากการให้ความสำคัญกับเรื่องครอบครัวและการแต่งงานที่ถูกต้องตามหลักศาสนาจะเป็นรากฐานในการก่อเกิดสังคมใหม่ที่สมบูรณ์แบบและมีความเข้มแข็งกว่าเดิม หลังจากกิตาบทนี้สังคมเข้าใจและให้ความสำคัญในเรื่องรากฐานครอบครัวแล้ว กิตาบทเล่มต่อมาเชคดาอุดฯ จึงเขียนเรื่องการละหมาด เรื่องการฝึกจิตใจที่บริสุทธิ์ และเรื่องการเมืองตามลำดับ

บทบาทของสำนักคิดปาตานีเด่นชัดยิ่งขึ้นไปอีกเมื่อเชคอะหมัด อัลฟาฏอนี (1856–1908) เริ่มเป็นที่รู้จัก เชคอะหมัดฯ อาจจะไม่ทันกับเชคดาอุดผู้เป็นเสมือนเจ้าสำนัก แต่ความสำคัญของเชคอะหมัดฯ ไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าเชคดาอุดฯ เลย ในปี 1873 เชคอะหมัดฯ ในวัย 17 ปี ก็ร่วมก่อตั้งองค์กร Jam-i-yatul Fataniyah (สมาคมปาตานี) ที่เมกะ มีวัตถุประสงค์เพื่อปลดปล่อยประชาชาติมลายูให้เป็นอิสระจากจักรวรรดินิยม โดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาลฮอลันดาในชวา เชคอะหมัดฯ มีอุดมการณ์ทางการเมืองที่กว้างไปกว่าการปลดปล่อยเฉพาะรัฐปาตานี หากแต่ท่านต้องการขับไล่เหล่าจักรวรรดินิยมที่กำลังยึดครองแผ่นดินมลายูอยู่ และวาดฝันไกลถึงการรวมปาตานี กลันตัน และตรังกานู เพื่อสถาปนารัฐมลายูอิสลามบนผืนดินแหลมมลายูให้ได้ (Benjasamith, 2008) อีกหนึ่งบทบาทสำคัญของเชคอะหมัดฯ คือเคยเป็นหัวหน้าสำนักพิมพ์ของรัฐบาลฮอลันดาประจำนครเมกะ การดำรงตำแหน่งดังกล่าวช่วยให้การคัดลอกกิตาบทในเครือสำนักคิดปาตานีราบรื่นกว่าเดิม กล่าวคือเปลี่ยนจากการคัดลอกด้วยมือเป็นการคัดลอกด้วยการใช้เทคโนโลยีการพิมพ์ ซึ่งทำให้กิตาบทแพร่กระจายได้ดีและเร็วกว่าเดิม

เราสามารถเห็นอุดมการณ์ทางการเมืองของเชคอะหมัดฯ ที่สอดแทรกในกิตาบทที่ท่านประพันธ์ไว้ กิตาบทที่ชื่อ ฮาดีกอดุล อัซฮาร วัลรอยฮาน (1890) (Ahmad, n.d.a) ถือเป็นอีกชิ้นที่มีเนื้อหาคาบเกี่ยวกับรัฐศาสตร์และเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ เช่น การบันทึกชีวประวัติของนักบุญที่มีชื่อเสียงในอดีต ความรุ่งโรจน์ของอิสลามในเกาะชวาเมื่ออดีต ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์ระหว่างปาตานีกับสยาม รวมถึงความหมายของวิชารัฐศาสตร์ เชคอะหมัดอธิบายวิชารัฐศาสตร์ไว้ในกิตาบทฮาดีกอดุล อัซฮาร วัลรอยฮานว่า “วิชารัฐศาสตร์เป็นศาสตร์ที่มุสลิมทุกคนจำเป็นต้องรู้ รัฐศาสตร์คือวิชาที่ศึกษาเพื่อพัฒนาความเป็นอยู่ของประชาชนให้ดีขึ้น โดยมีเหล่าศาสนิกของ

อิสลามและนักการศาสนาเป็นผู้ชี้แนะ อบรมสั่งสอนโดยเอาบทบัญญัติของศาสนาให้ ผู้ปกครองและประชาชนปฏิบัติ ทั้งเรื่องภายนอกกาย (วิถีชีวิตประจำวัน) และเรื่อง ภายในจิตใจและจิตวิญญาณ (ชำระสิ่งที่อยู่ในใจให้สะอาดบริสุทธิ์) ผู้ปกครองต้อง ปกครองรัฐให้มีความมั่นคง ไม่อ่อนแอจนนำไปสู่การไร้เสถียรภาพ” ในเล่มนี้ยังระบุ คุณสมบัติที่พึงมี 26 ประการ สำหรับนักปกครองมลายู เช่น ต้องรอบรู้ทุกศาสตร์ โดยเฉพาะคณิตศาสตร์และประวัติศาสตร์ เข้าสังคมได้ดี ประชาชนเข้าถึงง่ายเมื่อได้ รับตำแหน่ง รักความยุติธรรม รู้สึกโกรธเมื่อมีความอยุติธรรม สามารถคาดการณ์ สิ่งที่จะเกิดขึ้นในอนาคต ให้ความสำคัญกับความคิดเห็นของประชาชน เป็นต้น ส่วนกิตาบบเล่มดังกล่าว ฟารีตะตุล ฟารอฮิด (1895) (Shaghir, 1998) เป็นกิตาบที่ว่า ด้วยหลักศรัทธาต่อพระเจ้า ระบุ 6 สิ่งที่มีสลิมผู้ศรัทธาต้องรักษาไว้ได้แก่ ศาสนา ชีวิต ทรัพย์สิน สติปัญญา ศักดิ์ศรี และชาติพันธุ์ ผลงานอีกเล่มของเชคอะหมัดฯ คือ ฟัตวา อัลฟาฏอนียะห์ (1888) (Shaghir, 1996) เป็นกิตาบบแนวถาม-ตอบปัญหา ทางศาสนาและปัญหาทางสังคม เป็นงานวรรณกรรมชิ้นแรก ๆ ของมลายูที่เขียน ลักษณะถาม-ตอบ

ประเด็นสำคัญที่สุดในกิตาบของเชคอะหมัดฯคงเป็นการให้ความสำคัญกับ ชาติพันธุ์มลายูพร้อมทั้งได้นิยามความเป็นมลายูและความเป็นปาตานีอย่างเป็น ลายลักษณ์อักษรผ่านกิตาบครั้งแรก ซึ่งการอธิบายดังกล่าวได้สร้างความรู้สึกร่วม และหลอมรวมคนในสังคมมลายูปาตานีได้อีกครั้ง ในกิตาบดัสฮิล นัยลิล อมานี (1883) ได้นิยามคนมลายูไว้ว่า “มลายูคือคนกลุ่มใหญ่ที่อาศัยอยู่ในบ้านเมืองที่มีความอุดม สมบูรณ์แห่งหนึ่งในโลกใบนี้ ตั้งอยู่ตรงกลางระหว่างอินเดียกับจีน พื้นที่ส่วนมากเป็น หมู่เกาะน้อยใหญ่ปะปนกันไป ชาวอาหรับมักเรียกพวกเขาว่าเป็นพวกชาวหรือยะวา ภาษามลายูเป็นภาษาที่ง่าย จึงทำให้ชาวอาหรับส่วนใหญ่สามารถสื่อสารกับพวกเขา เป็นภาษามลายูได้ ชนชาติมลายูเป็นชนชาติที่มีความซื่อสัตย์ อ่อนโยน นิสัยดี มีความ ทนสมัย ซึ่งขณะนี้พวกเขากำลังพยายามต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งความเป็นรัฐจากพวก มีอำนาจจาก फिरอีกครั้ง ขอให้อัลลอฮทรงอยู่เคียงข้างพวกเขาในการต่อสู้ครั้งนี้ด้วยเถิด” (Ahmad, n.d.b, pp. 2-3) ในกิตาบบฮาดีกอตูล อัชฮาร วัลรอยฮาน (1890) มีบางวรรค บางตอนที่เชคอะหมัดกล่าวอวยพรให้ชาวมลายูมีชัยชนะ โดยมีข้อความว่า “ขอให้ ความยิ่งใหญ่จงประสบแด่ชนชาติมลายูมากกว่าชนชาติใด ๆ ของอาดัม โดยเฉพาะ ในด้านความเข้มแข็งทางศาสนา” (Ahmad, n.d.a, pp. 20-21) ขณะเดียวกัน คำว่า “ปาตานี” หรือ “ฟาฏอนี” ในภาษาอาหรับ ก็ได้ถูกอธิบายครั้งแรกในกิตาบบดัสฮิล นัยลิล อมานี เช่นกัน เชคอะหมัดฯกล่าวว่า “ฟาฏอนี” มีรากศัพท์จากคำว่า “Faton”

ในภาษาอาหรับ หมายถึง “ความเฉลียวฉลาด” ซึ่งสอดคล้องกับการอธิบายเพิ่มเติมถึงคุณลักษณะของคนฟาฏอนีว่า “ฟาฏอนีคือหนึ่งในเมืองมลายู เป็นที่กระจ่างชัดว่าอุดมไปด้วยผู้ที่เปี่ยมไปด้วยความดี เฉลียวฉลาด รอบรู้ ในสมัยก่อนฟาฏอนีคือเมืองที่มีความเป็นรัฐ มีอำนาจ เป็นหนึ่งในเมืองที่ทรงเกียรติ” เซคอะหมัดยังกล่าวต่ออีกว่า “นอกจากชาวฟาฏอนีจะเป็นชนชาติที่เฉลียวฉลาด รอบรู้แล้ว พวกเขายังมาจากบรรพบุรุษ ตระกูลที่ดี ชาวฟาฏอนีมีผิวสีเหลือง-ขาว มีรูปพรรณสัณฐานปานกลาง ไม่สูงมาก แต่ก็ไม่ได้เตี้ยมาก อุปนิสัยไม่ใช่คนขี้อิจฉา ไม่แข่งกระด้าง ไม่นิยมความรุนแรง, รัฐอิสลามอาจะห์ถูกขนานนามว่าเป็นระเบียบแห่งเมกกะ ผู้ตั้งฉายาดังกล่าวได้แก่เชคนุรุดดีน อีร-รอนีรี ขณะที่รัฐอิสลามเคดะห์ได้รับการขนานนามจากเชคอัปดุลเลาะห์ว่าเป็นดินแดนแห่งความสุข ส่วนฟาฏอนี ข้าพเจ้าปราถนาที่จะขนานนามว่าเป็นดินแดนกระเจงเงาของเมกกะ แต่จริง ๆ แล้ว หากฟาฏอนีถูกขนานนามว่า “ฟาฏอนีคารุสสลาม” ก็คงจะเป็นการดี” (Ahmad, n.d.b, p. 2)

เนื้อหาในกิตาบบของเซคอะหมัดฯ ที่กล่าวมาข้างต้นแสดงให้เห็นว่านักการศาสนาปาตานีมีความกังวลต่อสถานการณ์บ้านเมืองที่ต้องตกอยู่ภายใต้อาณัติของสยาม ขณะเดียวกันก็ได้นำความรู้จากศาสตร์ทางสังคมมาบรรจุไว้ในกิตาบบทางศาสนาได้อย่างลงตัว เพื่อแสดงให้เห็นถึงการต่อต้านสยามและปกป้องปาตานีไว้ต่อไปด้วยชื่อเสียงและผลงานมากมายของเซคอะหมัดฯ ท่านจึงมีความสัมพันธ์พอสมควรกับเหล่าสุลต่านเมืองมลายู ไม่ว่าจะเป็นสุลต่านกลันตัน ตรังกานุ เคดะห์ รียาและสุลต่านยะหริ่ง ในปี 1893 สุลต่านยะหริ่งได้ส่งจดหมายไปยังเซคอะหมัดฯ เกี่ยวกับความอึดอันตันใจที่ต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองของสยาม ท่านขอให้เซคอะหมัดฯ ขอร้องต่อพระเจ้าเพื่อให้สถานการณ์บ้านเมืองผ่านพ้นไปด้วยดี พร้อมฝากเงินจำนวนหนึ่งเพื่อให้เซคอะหมัดฯ ซื้อบ้านพักที่เมกกะ (Benjasamith, 2008) มากไปกว่านั้น เซคอะหมัดฯ ยังมีความสัมพันธ์ที่แนบแน่นกับ Sultan Syarif Husain bin Ali ผู้ปกครองนครเมกกะ (ครองราชย์ 1856–1931) เนื่องจากเคยทำงานเป็นราชบัณฑิตแห่งนครเมกกะ ทำหน้าที่ตรวจตราหนังสือราชการสำคัญ ๆ ให้สุลต่าน (Shaghir, 1992, p. 26) และยังคงได้รับมอบหมายจาก Sultan Abdul Hamid II (ครองราชย์ 1842–1918) สุลต่านแห่งอาณาจักรอิสลามออตโตมาน ให้ทำหน้าที่ดูแลสำนักพิมพ์ Matba-ah al Mirriyah al Kainah ตั้งอยู่ในนครเมกกะ เป็นสำนักพิมพ์ภายใต้การสนับสนุนของออตโตมาน การรับหน้าที่ในสำนักพิมพ์นี้นับเป็นจุดเริ่มต้นของการแพร่ขยายญาณวิทยาผ่านกิตาบบมลายูไปทั่วโลก หลังจากทศวรรษ 1860 เป็นต้นมาพบว่ากิตาบบมลายูจากสำนักพิมพ์ Matba-ah al Mirriyah al Kainah ถูกส่งขายไปยังเมือง

มลายู ฮองกง อินเดีย แอฟริกาใต้ ตะวันออกกลาง ตุรกี แม้กระทั่งยุโรป (Rozali, 2014, p. 144)

บทบาทของเครือข่ายนักการศาสนาจากสำนักคิดปาตานีที่ได้กล่าวมาข้างต้น ทั้งโดยเซตดาอูดะ และเซตอะหมัดะ กลับไม่เป็นที่สนใจมากนัก ทั้งที่เป็นประเด็นสำคัญ ในเอกสารของสยาม เครือข่ายนักการศาสนาเหล่านี้แทบไม่มีตัวตน ในช่วงการแบ่ง เจ็ดหัวเมืองพบเพียงหลักฐานเดียวเท่านั้นที่ระบุว่ามีการก่อกบฏเล็ก ๆ ที่นำโดย โต๊ะสาเหยด (นักการศาสนา) แต่ก็ถูกรวบปราบได้ไม่ยาก กล่าวในอีกแง่หนึ่ง เหล่านักการศาสนาที่ว่า ไม่มีพลังมากพอที่จะต่อรองกับสยามโดยตรง ทำได้แค่ สื่อสารผ่านสุลต่านและประชาชนเท่านั้น อย่างไรก็ตามการเคลื่อนไหวของนักการ ศาสนามีความสำคัญอย่างยิ่ง ผลงานที่เป็นรูปธรรมที่สุดของสำนักคิดปาตานีคือ การสร้างสำนึกรักมาตุภูมิ ที่ผูกพันทับซ้อนไปกับการฟื้นฟูอิสลามให้อยู่ในครครลง มากขึ้น และที่สำคัญคือทำให้ปาตานีเป็นอู่การศึกษาอิสลามในแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาจนถึงทุกวันนี้

บทสรุป

สนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 คือข้อตกลงระหว่างจักรวรรดินิยมอังกฤษ กับสยามว่าด้วยเขตแดนในบริเวณเมืองมลายู มณฑลไทรบุรีที่เคยอยู่ภายใต้สยาม อันประกอบไปด้วยเมืองมลายูอย่างเคตะห์ กลันตัน ตรังกานู รวมถึงเกาะลังกาอีและ บริเวณทางตอนใต้ของเมืองรามันถูกโอนไปยังมลายาของอังกฤษ ขณะที่สตูลที่เคย เป็นส่วนหนึ่งของเมืองเปอร์ลิส ตกไปของกลันตัน และมณฑลปัตตานีต้องกลายมาเป็น ส่วนหนึ่งของสยามอย่างสมบูรณ์ มุมมองของฝ่ายนิยมปาตานีมองการทำสนธิสัญญา แองโกลสยาม 1909 ว่าเป็น “โคกนาฏกรรม” ที่บริติชมลายาและสยามตัดสินใจกัน โดยละเลยความเห็นของผู้ปกครองและประชาชนเมืองมลายูจนสร้างความไม่พอใจ ให้แก่ทั้งเมืองมลายูที่ตกเป็นของอังกฤษและเมืองมลายูที่ต้องตกเป็นของสยาม สุลต่านกลันตันและตรังกานูถึงกับกล่าวว่า “ประเทศของฉัน ประชาชนของฉัน ถูกขายไปเหมือนกับการขายลูกวัว ฉันให้อภัยคนซื้อซึ่งไม่มีพันธะกับฉันได้ แต่ฉันให้อภัยคนขายไม่ได้” (Bangnara, 2008, p. 167) ขณะที่ปีถัดจากการตกลงสนธิสัญญา ในปาตานีก็เกิดกบฏผู้เคหะ ร.ศ.128-130 ที่นำโดยกลุ่มนักการศาสนา ซึ่งเป็นปฏิกิริยา ความไม่พอใจต่อผลของสนธิสัญญาดังกล่าว สนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ยังถูกใช้อ้างว่าเป็นรากฐานของการต่อสู้ของประชาชนปาตานีมาจนถึงทุกวันนี้ ขณะที่กลุ่ม นิยมสยามมองว่าสนธิสัญญานี้คือการทูตอันชาญฉลาดและเต็มไปด้วย

ประสบการณ์ทางการเมืองของชนชั้นนำสยาม เพื่อประทับประคองบ้านเมืองมิให้ต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตก มีหน้าที่ยังเป็นการสร้างปฏิสัมพันธ์ที่ดีกับชาติตะวันตก เพราะผลของสนธิสัญญาคือการแบ่งและจัดสรรผลประโยชน์ที่ลงตัวทั้งสองฝ่าย การศึกษาจากทั้งสองมุมมองมักมองการสนธิสัญญาแองโกลสยาม 1909 ในฐานะเหตุการณ์ระยะสั้นจนมองไม่เห็นพลวัตทางประวัติศาสตร์ และบทบาทของผู้คนที่หลากหลายซึ่งมีส่วนสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์

บทความชิ้นนี้จึงต้องการอธิบายว่าหนึ่งศตวรรษนับแต่การแบ่งเจ็ดหัวเมือง ค.ศ. 1808 จนถึงสนธิสัญญาแองโกลสยามในปี 1909 เกิดอะไรขึ้นบ้างในปัตตานี เพื่อฉายให้เห็นภาพปฏิสัมพันธ์และพลวัตที่ซับซ้อนระหว่างกลุ่มต่าง ๆ ในปัตตานี อาณานิคมอังกฤษ และสยาม โดยใช้การวิเคราะห์จากปัจจัยภายในปัตตานีเป็นหลัก ประการแรก เริ่มจากการถูกแบ่งเป็นเจ็ดหัวเมืองปัตตานีเมื่อปี 1808 เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองเมื่อปัตตานีเคยมีสุลต่านเพียงองค์เดียวสู่การมีเจ้าเมืองถึงเจ็ดองค์ ประการที่สอง การค้นพบแร่ดีบุกในหัวเมืองตอนใน ภายใต้การรุกรานแย่งชิงทรัพยากรของอาณานิคม ยิ่งตอกย้ำว่าเจ็ดหัวเมืองปัตตานีไม่มีเอกภาพ เจ้าเมืองขัดแย้งกันเองเนื่องจากผลประโยชน์มหาศาลจากแร่ดีบุก กระทั่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่ผลักดันให้เกิดอำนาจอีกชนิดหนึ่งเด่นชัดขึ้นมา เป็นอำนาจทางธรรมที่นำโดยเครือข่ายนักการศาสนา แม้สนธิสัญญาแองโกลสยามในปี 1909 อาจถูกนับเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญที่ทำให้ปัตตานีเข้ามาอยู่ในร่มอำนาจการเมืองสยามอย่างเบ็ดเสร็จ ทว่าการทำความเข้าใจพลวัตของปัตตานีในช่วง 100 ปีกระทั่งถึงช่วงสนธิสัญญาแองโกลสยามกลับเป็นสิ่งสำคัญมากกว่า ด้วยเมื่อเกิดสนธิสัญญาแองโกลสยามในปี 1909 ความเคลื่อนไหวของปัตตานีหาได้หยุดชะงักลง หากแต่ยังคงวิวัฒน์สืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงอันเป็นมรดกประวัติศาสตร์จากการเคลื่อนไหวในศตวรรษก่อนหน้า

References

- Abdulrauf, M. D. (n.d.). *The myth of Chaomuaeng Koto*. Songkla: Islamic Cultural Foundation of Southern Thailand. [In Thai].
- Ahmad, F. (n.d.a). *Hadiqah al azhar war raiyahin* (Reprint). Pattani: Ihya al Ulumuddin Press.
- Ahmad, F. (n.d.b). *Tashilu Nailil Amani* (Reprint). Pattani: Bin Halabi Press.
- Bangnara, A. [Pseudonym]. (1980). *Pattani in the past*. Pattani: n.p. [In Thai].
- Bangnara, A. [Pseudonym]. (2008). *Pattani: Past–present*. Bangkok: The Foundation for the Promotion of Social Sciences and Humanities Textbooks Projects. [In Thai].
- Benjasamith, I. (2008). *The roles in education and political of Syaikh Ahmad al-Fathoni (1856–1908)* (master’s thesis). Pattani: Prince of Songkla University. [In Thai].
- Binchi, A., La-orman, A., & Suhaimee, I. (2007) *Patani: History and politics in the malay world*. Songkla: Islamic Cultural Foundation of Southern Thailand. [In Thai].
- Bradley, F. (2016). *Forging islamic power and place: The legacy of Shaykh Daud bin ‘Abd Allah al-Fatani in Mecca and Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawai’i Press.
- Cholaworn, P. (2011). *Pattani history in 16–18th Century from China, Ryukyu, and Japan record*. Chiang Mai: Silkworm. [In Thai].
- Cholaworn, P. (2017). Tribute, taxes, and the interests of Pattani governor during the period of the seven districts. *Rusamilae Journal of Prince of Songkla University*, 38(3), 47–62. [In Thai].
- Cholaworn, P. (2020). *Forgotten history: Pattani, Yala and Narathiwat during the era of the seven districts*. Bangkok: Thammasat University Press. [In Thai].
- Daud, F. (1925) *Idhah al Bab* (Reprint). Cairo: Mustafa al Babi al Halbi Press.
- Daud, F. (2006). *Munyah al musolli* (Reprint). Pattani: Bin Halabi Press.

- Hattha, K. (2005). *Pattani history: The ancient kingdom to the rulership of the seven districts*. Bangkok: Chulalongkorn University Press. [In Thai].
- John, A. (2016). *The Treaty–Britain’s role in covering up Thailand’s southern occupation*. Retried from June 25, 2019 from <https://prachatai.com/journal/2016/03/64566> [In Thai].
- Kanjanadit, A. (2011) The Anglo Siamese treaty of 1909: The last treaty between Siam and Western. In O. Kamsorn, & T. Wirakiatsunthorn (Eds.), *100 important documents; Thai history elements 10th: Documents on the history of the south and the records of the royal ambassador of Kosa Pan* (pp. 203–242). Bangkok: Chulalongkorn University Press. [In Thai].
- Luekajornchai, T. (2019). *Lost the Melayu land: A history of the nation in plot twist*. Bangkok: Matichon. [In Thai].
- Milner, A. C. (2008). *Kerajaan: Malay political culture on the eve of colonial rule* (C. P. Phuaksom, Trans.). Bangkok: Muaengboran. [In Thai].
- Na Thalang, C. (1998). *Siamese vassal states under King Rama V*. Bangkok: Thailand Research Fund. [In Thai].
- Ngaothammasan, P. (1976). *The government of the 7 southern districts during the reign of King Chulalongkorn* (master’s thesis). Bangkok: Chulalongkorn University. [In Thai].
- Ongsakul, S. (1978). *The government reform of Monthon Pattani (1906–1931)* (master’s thesis). Bangkok: Srinakharinwirot University. [In Thai].
- Ongsakul, S. (1982). The rebel wiseman: Ghosts in the south. *History Journal of Srinakharinwirot University*, 7(1), 42–62. [In Thai].
- Ouansakul, P. (1979). *Tin mining business and economic changes in southern Thailand (1868–1474)* (master’s thesis). Bangkok: Chulalongkorn University. [In Thai].
- Rozali, E. (2014). The role of Sheikh Wan Ahmad al Fatani in the Malay publication and printing un the middle. *AL–HIKMAH, Journal of Islamic Dakwah of The National University of Malaysia*, 6(2), 144–153.

- Sathian, M. R. (2004). *Economic change in the Pattani region 1880–1930: Tin and cattle in the era of Siam’s administrative reform* (Doctoral dissertation). Singapore: National University of Singapore.
- Shaghir, A. (1992). *Al’Allamah Syeikh Ahmad al Fathani: Ahli Fikir Islam dan Dunia Melayu Guru kepada hamper semua ulama dan tokoh Asia Tenggara abad ke 19–20*. Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.
- Shaghir, A. (1996). *Al-fatawa fathaniyah*. Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.
- Shaghir, A. (1998). *Faridatul faraid*. Kuala Lumpur: Khazanah Fathaniyah.
- Sukprakarn, P. (1993). *Route across the Kedah–Pattani peninsula: The first period of history to the 19th buddhist century* (graduate’s thesis). Bangkok: Silapakorn University. [In Thai].
- Syukri, I. [Pseudonym]. (2006). *History of the Malay kingdom of Patani* (H. Madmarn & M. Cheha, Trans.). Chiang Mai: Silkworm. [In Thai].
- Wirunha, C. (2008). *Pattani in the Thai peninsula in the early Rattanakosin period: A study of the history of relations and conflicts* (Research report). Bangkok: National Research Council of Thailand. [In Thai].